

NÓTÁRI TAMÁS

Az ügyvéd szerepe és jogi helyzete az ókori Rómában

The Role and Legal Status of Lawyers in Ancient Rome

Abstract: The paper examines the historical development of the Roman legal profession and the role of the *advocatus* from the Republican period to Late Antiquity, with particular attention to the institutionalization of legal education and the professionalization of advocacy. The relationship between *patronus* and *cliens* – based on the social bonds of *fides* and *amicitia* – served as a prototype of early advocacy, in which rhetorical ability predominated, while the expertise of the *iuris consulti* functioned as an auxiliary discipline in the performance of the *advocate's* duties. Following the initial requirement of gratuitous representation and the prohibition of the *Lex Cincia*, the *Senatusconsultum Claudianum* opened the way for the monetary remuneration of legal practice. During the *Principate*, the network of *scholae iuris* (Rome, Berytus, Constantinople) established the foundations of state-organized legal education, ensuring the recruitment of the imperial bureaucratic jurists. At the turn of the 4th and 5th centuries, the bar (*consortium advocatorum*, *ordo togatorum*) became a closed, privileged corporation, access to which was subject to strict educational and moral criteria. The constitutions of Leo I and Anastasius I, addressed to the *praefectura praetorio Orientis*, prescribed formal legal training as a prerequisite for admission, thereby creating the legal foundation of professional advocacy. The reforms of the Leonid dynasty elevated the *advocatus* to the status of the Empire's "moral defender"; this process was culminated by Justinian, who incorporated the *advocati* into the work of codification itself.

Keywords: Roman law, *patronus*, *cliens*, *advocatus*, *consortium advocatorum*, *ordo togatorum*

Összefoglaló: A tanulmány a római jogi hivatás és az *advocatus* szerepének történeti fejlődését elemzi a köztársasági kortól a késő antikvitásig, különös tekintettel a jogi képzés intézményesülésére és az ügyvédi hivatás professzionalizálódására. A *patronus* és *cliens* közötti kapcsolat – a *fides* és az *amicitia* társadalmi kötelékein alapulva – a korai ügyvédi szerep előképeként a retorikai képességeknek nagyobb teret adott, a *iurisconsultusok* tudását mintegy segédtudományként bevonva az *advocatusi* feladatok ellátásába. A kezdeti ingyenesség és a *Lex Cincia* tilalma után a *Senatusconsultum Claudianum* megnyitotta a hivatás anyagi honorálásának lehetőségét. A principátus idején a *scholae iuris* hálózata (Róma, Berytus, Konstantinápoly) teremtette meg az államilag szervezett jogi oktatás alapját, mely a későbbi császári hivatalnok-jogász réteg utánpótlását biztosította. A IV–V. század fordulóján az ügyvédi kar (*consortium advocatorum*, *ordo togatorum*) zárt, privilégiumokkal rendelkező testületté vált, amelyhez való csatlakozás szigorú tanulmányi és erkölcsi feltételekhez kötődött. I. Leo és I. Anastasius *constitutioi* a *praefectura praetorio Orientis* bíróságain előírták a formális jogi képzettséget mint felvételi követelményt, ezzel megerősítve az ügyvédi professzionalizáció jogi alapját. A Leonida-dinasztia reformjai az ügyvédet

a birodalom „morális védelmezőjévé” emelték; e folyamatot Iustinianus tetőzte be azáltal, hogy az *advocatusokat* a kodifikációs munkába is bevonta.

Kulcsszavak: római jog, *patronus*, *cliens*, *advocatus*, *consortium advocatorum*, *ordo togatorum*

I.1. Jogi képzés a köztársasági korban

A római jogi hivatás kezdete a *sacerdotes publici* működéséhez, pontosabban a *pontifexek collegiumához* kapcsolódott,¹ s épp e vallási gyökerek okán a jog titkos tudománynak számított, amelyet csak a *pontifexek* ismertek, s amelynek őrzésére ők voltak jogosultak. A tudást személyes kapcsolatok útján szerezték meg: az ifjabb *pontifex* az idősebb, tapasztaltabb *pontifextól* sajátította el az ismereteket.² Ez a helyzet csak a jog publikálásával változott meg, előbb a *Leges Duodecim Tabularum*, majd a *Ius Civile Flavianum* Kr. e. 304-es közzétételével.³ A III. század közepén Tiberius Coruncanius (az első plebejus származású, tisztséget 254-ben betöltő) *pontifex maximus* már önálló jogtudósként *responsumokat* adott, és minden jogtanárok őseként tanítványokat gyűjtött maga köré, vagyis megkezdte a jog – immáron nemcsak a *pontifexek* zárt körében továbbadott – nyilvános oktatását. A *responsa*, vagyis a jogi szakvélemények immár nyilvánosan hangzottak el, így a jog iránt érdeklődők szabadon megjelenhettek a konzultációkon: ez a gyakorlat egyfajta informális jogi oktatássá vált; a „hallgatók” számára a publikus *responsumok* egyfajta képzést jelentettek, s ezzel megkezdődött a római jogászság történetének első korszaka, a *veteres* jogtudomány.⁴

A társadalom nyitottabbá válásával az alsóbb rétegek is hozzáférhettek a jogi ismeretekhez, hiszen az elemi oktatás első anyagaként a XII táblás törvényt sajátította el minden írni és olvasni tudó polgár az iskolában.⁵ Ha pedig mélyebben el kívánt mélyülni a jog ismeretében, *iuvenis studiosusként* egy tapasztalt *iuris peritus* házába költözött, és figyelte, hogyan ad a mester tanácsot ügyfeleinek, hogyan készíti elő az eljárásokat (*agere*), és miként szerkeszti a formulákat (*cavere*).⁶

A Kr. e. II. század közepétől, a görög szellem Rómába áramlásával⁷ a *paideia* eszménye a szónoki és filozófiai képzés mintájára az intézményesített jogi oktatást is előmozdította. A retorikai iskola után a fiatal polgár a Forumon hallgatóként vett részt a jogi konzultációkon,⁸ s e gyakorlat során sajátította el a *ius civile* elveit, miközben stílust,

1 Pomp. D. 1, 2, 2, 6 *Omnium tamen harum interpretandi scientia et actiones apud collegium pontificum erant.*

2 Gellius, *Noctes Atticae* 1, 12, 27; Cicero, *De domo sua* 33; *Pro Murena* 25.

3 Livius 9, 45, 5; Cicero, *Pro Murena* 25; Plinius, *Naturalis Historia* 33, 17.

4 Chroust, 1955, 510.

5 Cicero, *De legibus* 2, 59. *Discibamus enim pueri XII ut carmen necessarium, quas iam nemo discit.*

6 Gaius, *Institutiones* 1, 1; Cicero, *De legibus* 2, 9.

7 Horatius, *Epistulae* 2, 1, 156–7 *Graecia capta ferum victorem cepit et artis intulit agresti Latio.*

8 Tacitus, *Dialogus de oratoribus* 34; Quintilianus, *Institutio oratoria* 12, 3.

retorikai készséget és érvelési technikát is tanult. A tanulók nem tantárgyak szerint haladtak, hanem mestereik vitáin keresztül ismerték meg a jog szellemét – a képzés időtartama nem volt szabályozva; általában hat-nyolc év gyakorlati tapasztalatot követelt meg, mielőtt valaki önálló *responsum* adására vállalkozhatott.⁹

A köztársaság korának vége felé megjelentek az első szisztematikus jogi összefoglalások. A *De iure civili libri septem* című művet, az első „tankönyvet” Q. Mucius Scaevola Kr. e. 95 körül írta,¹⁰ amely mintául szolgált Gaius és későbbi szerzők számára is. A *iuris prudentia* a római arisztokrácia hivatásából fokozatosan szabad értelmiségi mesterséggé vált, amelynek művelői – Aquilius Gallus, Servius Sulpicius Rufus – már tudatosan oktatták és kommentálták a joganyagot,¹¹ s ezzel megszületett a „római jogászkola” előképe, amely a császárkorban intézményes formát öltött.¹²

1.2. A *patronus* és az *advocatus* szerepe a köztársaság jogrendjében

A római jog három eljárási rendszert ismert: a *legis actió*kat, a *praetor* formuláris rendszerét és a császári *cognitio extraordinariát*, amelyek alkalmazási időszakai részben átfedték egymást.

A régi *legis actio* eljárásban nem volt megengedett a képviselet, akadtak azonban kivételek, amikor a peres fél védelmező, azaz *protector* által is felléphetett.¹³ A Kr. e. III. század közepétől Róma hatalma és kereskedelme gyorsan növekedett, így egyre nehezebb volt fenntartani azt a szabályt, hogy minden félnek személyesen kelljen megjelennie a bíróságon, ezért a *praetor peregrinus* már lehetővé tette a képviseletet. Ennek nyomán két hivatalosan elismert eljárási képviseleti forma jött létre: a *cognitor* és a *procurator* intézménye.¹⁴

E fejlemények idején a peres fél a *praetor* és a *iudex* elé magával vihette *patronus*át is, aki azonban ekkor még nem rendelkezett hivatalos jogállással: segítőnek számított, aki jogi tanácsokkal és információkkal támogatta a felet. A *patronus* pusztán „szócsőként” szolgált, rendszerint a magasabb társadalmi osztályokból származott, és retorikai képzettsége révén jobban tudott beszélni a bíróság előtt. Cicero magánjogi ügyei is ilyen jellegűek voltak – nem modern értelemben vett ügyvédként, hanem mint *orator* lépett fel. Maga a *patronus* szó, ami védelmezőt, pártfogót, védőt jelent, tükrözi a *patronus* kiváltságos, tekintélyes szerepét: a védett fél, a *cliens* általában társadalmilag, gazdaságilag vagy politikailag gyengébb, hátrányosabb helyzetben volt.¹⁵

9 Chroust, 1955, 510.

10 Pomp. D. 1, 2, 2, 43.

11 Cicero, *Brutus* 41; *De oratore* 1, 177.

12 Chroust, 1955, 513.

13 Gaius, *Institutiones* 4, 82; 4, 10 pr.

14 Kaser és Hackl, 1996, 62–63, 209–221.

15 van den Bergh, 2009, 160.

Dionysius Halicarnassensis történeti műve szerint Romulus elkülönítette az alacsonyabb rangúakat és a patríciusokat, majd a plebeiusokat az előkelők védelme alá helyezte, így jött létre a *patronus–cliens* viszony, amely kölcsönös köteleességeket és előnyöket biztosított mindkét félnek.¹⁶ A *patronus* feladata volt a jog magyarázata, a *cliens* szerződéses ügyeiben a perindítás és védelem biztosítása,¹⁷ az intézmény maga a társadalmi együttműködés és a *fides* és a *virtus* elvén alapult.¹⁸ A *patronus* tehát a *cliens* jogi tanácsadója és perbeli segítője lett, retorikai képzettsége révén társadalmi tekintélyét a bíróság előtt is kamatoztatta, s ez a gyakorlat vezetett az *advocatio*, az „ügyvédi” tevékenység kialakulásához.¹⁹

A késői köztársaság idejére a *patronatus* jelentése átalakult: a *patronus* már nemcsak a *cliens*ével való hagyományos kapcsolatban, hanem független szónokként is fellépett, Cicero korára a *patronus* fogalma fokozatosan egybeforr az *advocatus* szerepével.²⁰ A *patronus* már bárkinek lehetett védője, függetlenül attól, hogy *cliens* volt-e,²¹ az arisztokraták gyakran egymást is védték, illetve barátaik, rokonaik peres ügyeiben jártak el.²² Az ügyvédi fellépés politikai tőkét és társadalmi befolyást jelentett, és a patríciusok számára a közéleti érvényesülés egyik eszköze lett – az *orator*, a *vir bonus dicendi peritus*²³ számára a *gratia* és az *amicitia* megszerzésének lehetőségét jelentette.²⁴

A *gratia* a római közélet *sine qua non*ja volt, amivel a politikusnak feltétlenül rendelkeznie kellett hívei és a nép körében,²⁵ valamint nélkülözhetetlen volt egy-egy tisztség megszerzésénél is.²⁶ Ezen erős társadalmi összefonódás nélkül a római jog számos intézménye – így például a *mandatum*, a *negotiorum gestio*, a *commodatum* – működésképtelenné vált volna,²⁷ s ha a *gratia* és az *amicitia* nem kötötte volna össze a vezető római köröket, úgy a birodalom kormányzásához jóval nagyobb közigazgatási apparátusra lett volna szükség. A *beneficentia* és a *liberalitas* (miként a *Pro Murenában* említett *gratia*, *amicitia* és *studium*)²⁸ nem pusztán etikai kategória, hanem a közéleti érvényesülés eszköze is.²⁹

A patrónusi szerep betöltéséhez nem volt szükség képzésre, a forrásokban a *patronus*, *advocatus* és *orator* fogalmak gyakran felcserélhetők – Cicero szerint a jog ismerete az oratori műveltség része, de az igazi szónok nem jogtudós, hanem a meggyőző mestere.³⁰ A római *advocatus* tehát ekkoriban mindenekelőtt *orator*, csak má-

16 Dionysius Halicarnassensis, *Antiquitates Romanae* 2, 9–11.

17 Cicero, *Pro Murena* 10; Powell és Paterson, 2004, 37.

18 Cicero, *De officiis* 2, 69–71; *De oratore* 1, 200; 3, 133; Tacitus, *Dialogus de oratoribus* 4; Quintilianus, *Institutio oratoria* 12, 7, 2.

19 Crook, 1995, 31–32; van den Bergh, 2009, 163.

20 Neuhauser, 1958, 175; van den Bergh, 2009, 63.

21 Cicero, *Brutus* 207.

22 Jonaitis és Zaleniene, 2009, 299–312.

23 Quintilianus, *Institutio oratoria* 12, 1, 1.

24 Cicero, *Brutus* 242; *Pro Cluentio* 57–59.

25 Cicero, *De inventione* 2, 161; *De officiis* 1, 48; Bürge, 1975, 101.

26 Cicero, *Pro Plancio* 9.

27 Schulz, 1934, 106.

28 Cicero, *Pro Murena*, 24.

29 Nótári, 2006, 45.

30 Cicero, *De oratore* 1, 201–262.

sodsorban jogász,³¹ Cicero szerint a tökéletes *orator*nak elegendő olykor tudnia, mikor kérjen a *iurisconsultus*tól tanácsot.³² Ám az *advocatus* és védelem közti viszony alapja elsősorban az *amicitia*, a „közéleti személyes kapcsolat” maradt, és nem annyira a jogilag definiálható szerződéses viszony, ami átvezet a köztársasági *advocatus* díjazásának kérdéséhez.

A *patronus* hagyományos kötelezettsége volt, hogy a *cliens* ügyeiben ingyenesen járjon el, kapcsolatuk nem gazdasági, hanem erkölcsi természetű volt, ezért a szolgálatokért pénzbeli díjazás nem járt.³³ A *patronus* a perbeli segítségért cserébe társadalmi presztízst és politikai tőkét nyert: a hálás *cliens* támogatta a választások során, és örömmel szavazott rá a népgyűlésben, ahogy ezt Quintus Cicero kampánystratégiai kézikönyve, a *Commentariolum petitionis* is bizonyítja.³⁴

Ezzel párhuzamosan azonban megjelent a hivatásos ügyvédek rétege, akik már nem személyes *cliens*i köteleken, hanem megbízás alapján látták el a képviselőket: nem mindenkinek jutott ingyenes *patronus*i védelem; így kezdődött meg az a folyamat, amely a honorárium intézményét előkészítette.³⁵ A Kr. e. III. századtól a jogi képviselő fokozatosan piaci alapokra helyeződött, és a felek (különösen azok, akiknek nem volt *patronus*uk) egyre gyakrabban „ajándékot” ajánlottak fel a jogi segítségért.

E gyakorlatot a Kr. e. 204-ben elfogadott *Lex Cincia de donis et muneribus* korlátozni igyekezett, megtiltva, hogy az ügyvédek ajándékot vagy díjat fogadjanak el szolgálataikért,³⁶ ám *lex imperfectaként* hatása nem lett számottevő. Cicero maga is nyíltan elismerte, hogy vagyonának jelentős része retorikai és jogi sikereinek gyümölcse volt,³⁷ bár nem feltétlenül honorárium vagy ajándék formájában:³⁸ például a *dictator* unokaöccse, P. Cornelius Sulla, miután Cicero Kr. 62-ben sikerrel felmentette a jórészt politikai természetű vádak alól,³⁹ komoly kölcsönösséget folyósított a szónok számára.⁴⁰

Az ügyvédi fizetség tilalma tehát *pro forma* fennállt, ám a gyakorlatban a társadalom elismerte és elfogadta, hogy a jogi ismeretekkel gazdagított ékecsszólás a társadalmi érvényesülés és vagyonosodás legitim útja lehet.⁴¹ A *Lex Cinciát* Kr. u. 47-ben a *Senatusconsultum Claudianum* váltotta fel, amely tízezer *sestertius* honorárium elfogadását engedte meg a *mandatumot* ellátó ügyvédnek⁴² – utóbb ezen összeg száz aranyra emelkedett.⁴³ Az ennél magasabb díjazást követelő vagy elfogadó ügyvéd a *crimen repetundarum* vádját kockáztatta.⁴⁴

31 van den Bergh, 2009, 170.

32 Cicero: *De oratore* 1, 58. 59. 66; Harries, 2006, 114.

33 Crook, 1995, 149.

34 Nótári, 2010, 35–53.

35 Bablitz, 2007, 145; van den Bergh, 2009, 171.

36 Kaser és Hackl, 1996, 219.

37 Cicero, *Pro Murena* 8; *De Officiis* 69.

38 Carlà-Uhink, 2024, 52–70.

39 Nótári, 2021, 774.

40 Gellius, *Noctes Atticae* 12, 12.

41 van den Bergh, 2009, 172.

42 Curchin, 1983, 38–45.

43 D. 50, 13, 1.

44 Brundage, 2002, 61.

II.1. Jogászképzés a császárkorban

A principátus kezdetére a római jogi hivatás szilárd szakmai keretek közé rendeződött. Caesar döntése, mellyel a görög *grammaticusok* és rétorok római polgárjogot kaptak, új szintre emelte a hivatásos oktatás presztízsét,⁴⁵ ezzel párhuzamosan megjelentek azok a rendszeres rétoriskolák, amelyek a bírósági szónoklathoz szükséges alapvető jogi ismereteket is oktatták,⁴⁶ s ezekből a központokból nőtt ki az első, már kifejezetten jogra szakosodott oktatási intézmények hálózata.⁴⁷ Az első században Rómában két nagy *schola iuris* alakult ki: a Labeóhoz köthető Proculianus- és a Capitóhoz fűződő Sabinianus-iskola;⁴⁸ mindkettő a kor legkiválóbb jogászait vonzotta, s nem pusztán szellemi irányzat, hanem tényleges oktatási intézmény is volt, *praeceptorokkal* és tanmenettel. A források a vezető tanárokat *scholarchae* néven említik, az utódlást pedig *successio scholarchae* formájában rögzítik a görög filozófiai iskolák mintájára, ahol a tanítvány és tanár kapcsolata személyes, de egyben intézményesített is volt.⁴⁹

A *scholarchae* és a vezető jogászok gyakran viseltek magas állami tisztséget; Labeo évente csupán hat hónapot szentelt az oktatásnak, a fennmaradó időt írásra és tudományos munkára fordította.⁵⁰ A tanári fizetés kérdése sokáig rendezetlen volt; Ulpianus szerint a *iuris civilis sapientia* szent dolog, „*sacra res est, quae mercede non aestimatur*”,⁵¹ tehát pénzben, fizetségben nem mérhető. De a II. század folyamán elfogadottá vált, hogy egyes tanárok mérsékelt díjazást vagy „tanulmányi hozzájárulást” (*merces discipulorum*) fogadhassanak el.⁵² A Sabiniani-iskola legjelentősebb tanára Massurius Sabinus volt, aki megírta a *Libri tres iuris civilis* című összefoglalást. Ez a mű a *ius civile* első kifejezetten oktatási célú tankönyve, Massurius Sabinus *Libri tres iuris civilis* című munkája volt,⁵³ a II. században készült el Florentinus *Institutiones* című tizenkét könyvből, majd Gaius négy könyvből álló *Institutionese*, amelyek hosszú időre a jogi oktatás alapjaivá váltak.⁵⁴

Hadrianus alatt végbement a római oktatási rendszer általános reformja: az állam felügyeletet nyert és támogatást biztosított az orvosi, grammatikai és retorikai iskoláknak, s valószínűleg a jogi *scholae iuris*nak is: a császár és utódai felismerték, hogy a közigazgatás igényeihez képzett, egységes tudású jogászokra van szükség.⁵⁵ A birodalom keleti részén, különösen Berytusban, a III. században alakult ki az a jogi iskola, amelyet később *mater legum* néven emlegettek, emellett Athénban, Karthágóban, Caesareában, Antiochiában és utóbb Konstantinápolyban is működtek jogi oktatási központok, „főiskolák”.⁵⁶ A III. szá-

45 Suetonius, *Divus Iulius*, 42.

46 Quintilianus, *Institutio oratoria* 2.1; Tacitus, *Dialogus de oratoribus*, 34.

47 Chroust, 1955, 515.

48 Pomp. D. 1, 2, 2, 47.

49 Chroust, 1955, 516.

50 Seneca, *Epistulae morales*, 94, 72.

51 Ulp. D. 50, 13, 1.

52 Paulus, *Sententiae* 5, 21, 2.

53 Pomp. D. 1, 2, 2, 44.

54 Chroust, 1955, 518.

55 Cassiodorus, *Variae* 3.3.

56 Chroust, 1955, 520.

zadra a tanári kar tagjai már a *privilegia magistrorum* élvezőiként mentesültek az adók, a katonai szolgálat és a városi közterhek alól.⁵⁷ A berytusi iskola, a *mater legum* tanmenete öt évet ölelt fel: a diákok az első két évben a gausi *Institutiones* és a paulusi és ulpianusi *Regulae*, a harmadik-negyedik évben a papinianusi *Responsa* és a Salvius Iulianus-féle *Edictum perpetuum*, az utolsó évben a *leges generales* tanulmányozásával foglalkoztak. A berytusi professzorok katedrájukat császári kinevezéssel nyerték el, és fizetésüket a városi kincstárból kapták – ekkoriban a tanári tisztség már hivatalos rangnak számított: az *antecessor iuris civilis* a császári hivatalnokok hierarchiájában szerepelt.⁵⁸

A IV. század közepén II. Theodosius rendelete szabályozta a jogi oktatás menetét: a hallgatók csak a császári engedéllyel működő, akkreditált iskolákban (*scholae publicae*) tanulhattak, s vizsgát kellett tenniük a *magistri* előtt, mielőtt hivatali kinevezést kaphattak. A tanulmányok sikeres befejezése után a diákok *codicilli scholasticit*, vagyis oklevelet kaptak, ami közigazgatási hivatalviselésre képesítette őket,⁵⁹ az oktatási rendszer célja nem a tudományos képzés, hanem a hivatali utánpótlás biztosítása volt.

A VI. század elején Iustinianus átszervezte a jogi oktatást: *Omnem rei publicae* című, 533-as rendelete öt évben határozta meg a tanulmányok időtartamát. Az első évben Gaius *Institutiones*-ét, a második-harmadik évben a *Digestum vetust* és a *Codex Theodosianus*-t, a negyedik-ötödik évben a *Novellae Constitutiones*-t tanulmányozták. (Az 551-es berytusi földrengés után a jogi iskola Konstantinápolyba költözött, ahol a iustinianusi kodifikáció művei váltak a jogi oktatás alapjává.) Tanulmányaik befejeztével a diákok *licentiati in utroque iure* címet kaptak, ez képesítette őket a császári szolgálatra: a klasszikus *iurisconsultus* helyébe a császári hivatalnok-jogász lépett, a *scientia iuris* dogmatikus, teológiai színezetet kapott.⁶⁰

II.2. Az ügyvédi hivatásrend létrejötte és szabályozása a császárkorban

A IV. századtól kezdve a császári kormányzat egyre több eszközzel próbálta ellenőrzés alatt tartani az ügyvédi hivatást. A bíróságok előtt fellépő *advocatusok* számát

57 Modest. D. 27, 1, 6, 12.

58 C. Th. 14, 9, 3. *Universos, qui usurpantes sibi nomina magistrorum in publicis magistrationibus cellulisque collectos undecumque discipulos circumferre consuerunt, ab ostentatione vulgari praecipimus amoveri, ita ut, si qui eorum post emissos divinae sanctionis adfatus quae prohibemus adque damnamus iterum forte temptaverit, non solum eius quam meretur infamiae notam subeat, verum etiam pellendum se ex ipsa ubi versatur illicite urbe cognoscat. Illos vero, qui intra plurimorum domus eadem exercere privatim studia consuerunt, si ipsis tantummodo discipulis vacare maluerint, quos intra parietes domesticos docent, nulla huiusmodi interminatione prohibemus. Sin autem ex eorum numero fuerint, qui videntur intra capitoliū auditorium constituti, ii omnibus modis privatarum aedium studia sibi interdicta esse cognoscant scituri, quod, si adversum caelestia statuta facientes fuerint deprehensi, nihil penitus ex illis privilegiis consequentur, quae his, qui in capitolio tantum docere praecepti sunt, merito deferuntur.*

59 Mommsen, 1887–1888, 812.

60 Chroust, 1955, 528.

olykor korlátozó intézkedések célja kettős volt: egyrészt a hivatás színvonalának fenntartása, másrészt a bírósági rend áttekinthetőségének megőrzése a túljelentkezésből fakadó versenyhelyzetben. A császárok alighanem attól tartottak, hogy a szónoki pálya anyagi előnyei túl sok kalandort vonzanak, akik retorikai ügyességükkel, de jogi tudás nélkül próbálnak érvényesülni.

A IV. század elején megnyílt a szabad verseny az ügyvédek előtt: I. Constantinus 319-es két rendelete eltörölte a *praefectus praetorio* bírósága előtt fellépni jogosult ügyvédek létszámkorlátozását.⁶¹ 363-ban Iulianus a római *praefectus urbi* bíróságán harmincfős korlátozást vezetett be. Indokolása szerint az ügyvédi pályára vágóknak túlzott száma késztette erre a lépésre; ám az sem zárható ki, hogy valójában a keresztényekkel szembeni *numerus clausus* volt a cél. A korlátozás erősítette az ügyvédek elitképződését, hiszen az így létrejövő zárt kamarákba való belépés presztízst és biztos jövedelmet jelentett.⁶²

E kettősség – egyszerre nyitás és korlátozás – végigkísérte a IV. és V. század jogpolitikáját, amely az ügyvédi hivatásrend kereteit szabályozta. Valentinianus és Valens 368-as rendelete kimondta, hogy „Róma városában azon tisztas állású személyek/magasabb állású tisztségviselők, akik úgy döntenek, hogy e foglalkozásnak szentelik magukat, annyi ügyet képviselhetnek, amennyit csak akarnak, feltéve, hogy ezt nem használják ürügyként tisztességtelen haszonszerzésre vagy szegyenletes pénzszerzésre, hanem hírnevük növelésére törekednek – mert ha haszonszerzés és pénz motiválja őket, akkor a legalacsonyabb rendűek közé soroljuk őket, mint megvetendő és méltatlan személyeket.”⁶³

A városi és tartományi bíróságokon a korlátozásokat inkább a vezető bírók, semmint a császár határozták meg. A *praefectusok* és a *rectores provinciae* gyakran csak annyi ügyvédet engedtek be a *consortium advocatorumba*, amennyit a helyi viszonyok indokoltak. Az ügyvédi karhoz való hozzáférés így erősen hierarchizálttá vált: a főváros, Róma és Konstantinápoly bíróságai kiváltságos státuszt élveztek, míg a tartományi fórumokon a *numerus clausus* jóval szigorúbb volt. A császári hatalom azonban fokozatosan felismerte, hogy a korlátozások nem csökkentik, hanem növelik az ügyvédi hivatás vonzerejét. Az ügyek száma nőtt, az ügyvédi karon belül éles szakmai és társadalmi verseny alakult ki. A pályára lépés feltételei mind anyagi, mind személyi értelemben szigorodtak. A bejutásért folyó küzdelem gyakran politikai pártfogáson is múltott.⁶⁴

A IV. század végén és az V. század elején az ügyvédi kamarák (*advocationes*) már félig hivatalos testületekké váltak, és a hivatásrend egészét ölelték fel, amint ezt III. Valentinianus 433-as rendelete is mutatja, mely szerint a vandál invázió elől menekülő észak-afrikai *advocati* más bíróságokon is nyilvántartásba vehetők.⁶⁵ A bejutás

61 C. Th. 2, 10, 1. *Iussione subversa, qua certus advocatorum numerus singulis tribunalibus praefinitus est, omnes licentiam habeant, ut quisque ad huius industriae laudem in quo voluerit auditorio pro ingenii sui virtute nitatur.*

62 Frier, 2013, 3.

63 C. Iust. 2, 6, 6, 5. *Apud urbem autem Romam etiam honoratis, qui hoc putaverint eligendum, eo usque liceat orare, quousque maluerint, videlicet ut non ad turpe compendium stipemque deformem haec adripiatur occasio, sed laudis per eam augmenta quaerantur. nam si lucro pecuniaque capiantur, veluti abiecti atque degeneres inter vilissimos numerabuntur.*

64 Frier, 2013, 4.

65 Novella Valentiniani 2, 3.

a hivatásrendbe azonban mind nehezebb lett, a kapcsolatok és az ajánlólevelek (*litterae commendaticiae*) – hiszen az adott bíróság elnöke széles mérlegelési jogkörrel döntött a jelöltek felvételéről – egyre nagyobb szerepet játszottak benne. Valentinianus 442-es rendelete⁶⁶ már részletesebben szabályozta a felvételi kritériumokat: a *praefectus praetorio* javaslatára a császár előírta, hogy a jelentkezőknél egyaránt vizsgálni kell „tanulmányukat (studia), jellemüket (mores), születésüket (natales), valamint közszolgálati teljesítményüket (munera)” – ám a tanulmányok még nem a szervezett jogi képzést, hanem az *artes liberales*, különösképp pedig az *ars oratoria* területére vonatkoztak.⁶⁷ A létszámkorlát és a szigorú belépési feltételek révén az ügyvédi szakma presztízse jelentősen megnőtt: az *advocati* immár a császári elit részévé váltak. Az állam felismerte, hogy a jogi szakismeret nemcsak a bírói, hanem az ügyvédi munkában is nélkülözhetetlen, s e felismerés vezetett az V. század közepének döntő változásához, a jogi képzés kötelezővé tételéhez.⁶⁸

A Leonida-dinasztia (457–518) uralkodása mérföldkövet jelentett a római ügyvédség történetében. Ekkor vált a korábbi retorikai orientációjú ügyvédi gyakorlatból fokozatosan professzionális, jogi tudáson alapuló hivatás. A változást három, egymással szoros összefüggésben álló császári rendelet hívta életre: I. Leo rendelete 460-ból,⁶⁹ és I. Anastasius két rendelete 505-ből⁷⁰ és 517-ből.⁷¹ Mindhárom *constitutio a praefectura praetorio Orientis* területét érintette, és közvetlenül a keleti *praefectus praetorio*hoz volt címezve, aki a császár után a birodalom második legfőbb bírói hatósága volt. Mindhárom rendelet Iustinianus 534-es *Codex*ében (2, 7. *De advocatis diversorum iudiciorum*) maradt ránk. A három rendelet különböző szintű bíróságokra vonatkozott: Leo a keleti *praefectura* központi fórumának, Anastasius pedig az antiochiai *comes Orientis* bíróságának és a *Syria Secunda* tartományi bíróságának ügyvédsége kapcsán hozta meg rendelkezéseit. E bíróságok mindegyikén életre hívták az ügyvédi kamarákat, amelyek tagjai kizárólagos joggal képviselheték az ügyfeleket. Ez a kamarai monopólium az ügyvédek társadalmi és gazdasági státuszát egyaránt erősítette.

66 Novella Valentiniani 2, 2, 1.

67 Vö. Novella Valentiniani 2, 3, 1; C. Th. 16, 8, 24.

68 Frier, 2013, 4.

69 C. Iust. 2, 7, 11. *Nemini licere sancimus aliquem sub adsidendi colore statutis centum quinquaginta advocatis, quos sibi eminentissima praefectura in consilium adsumserit, adgregare.*

70 C. Iust. 2, 7, 22 pr. *Iubemus pro tempore primatem advocatorum fori viri illustris comitis orientis per biennium fisci patroni fungi officio et solacia sibi communi consensu deputata per idem biennium consequi, hoc quoque transacto professionem advocacionis deponere: consortio videlicet eorundem advocatorum ad quadraginta tantummodo viros redigendo, ita ut, si qui superflui sunt iam eidem consortio sociati, de advocacionis officio minime reiciantur, nemine alio eis adiciendo, donec quadraginta virorum numerum advocatorum consortium excedere contingat.*

71 C. Iust. 2, 7, 24. *Petitiones virorum disertissimorum fori praesidialis secundae syriae provinciae advocatorum cum competenti moderatione censuimus admittendas et iubemus pro tempore primatem eorum per biennium fisci patroni fungi officio et solacia sibi communi consensu deputata per idem biennium consequi hocque transacto professionem advocacionis deponere: consortio videlicet eorundem advocatorum ad triginta tantummodo viros redigendo, ita ut, si qui superflui sunt iam eidem consortio sociati, de advocacionis officio minime reiciantur, nemine alio eis adiciendo, donec triginta virorum numerum advocatorum excedere consortium contingat.*

E *constitutió*k részletesen leírják az ügyvédi rend (*consortium/collegium/ordo advocatorum/togatorum*) szervezetét, amely kizárólagos joggal rendelkezik az adott bíróságok előtti pervitelre. Eszerint az ügyvédi rendbe felvételt nyerni kívánó jelölteknek ismeretekkel, jogi képzettséggel kellett rendelkezniük. Leo eskü alatt tett nyilatkozatot követelt a jelölt tanáraitól, amelyben igazolják, hogy a jelölt megfelelő, jogi oktatásban részesült (*peritia iuris instructum esse*).⁷² Anastasius még tovább ment, és megköveteli a jelölttől az előírt időtartamú, vagyis ötéves jogi „egyetemi” képzés abszolválását (*per statuta tempora legum eruditioni inhaesisse*).⁷³ E rendelkezések a római jog történetében először tették kötelezővé a formális jogi oktatást a bírósági praxis számára: a császári hatalom ezzel nem pusztán adminisztratív szabályozást vezetett be, hanem tudatosan törekedett a szakma presztízsének növelésére. A Leonidák felismerték, hogy a bonyolult birodalmi igazgatás és a sokszintű fellebbviteli rendszer fenntartása csak magasan képzett jogászokkal lehetséges.⁷⁴

A Leonidák reformjai szorosan összefüggtek a keleti jogi iskolák fejlődésével. A birodalom e régiójában már korábban is magas szintű jogi oktatás folyt, különösen Berytusban (Beirut), a legrégebbi és leghíresebb római jogi iskolában, valamint az V. század közepétől Konstantinápolyban, ahol II. Theodosius két professzori katedrát hozott létre 425-ben a jog oktatására.⁷⁵ E központok megléte tette lehetővé, hogy a Leonidák az új követelményt gyakorlatilag is kikényszerítsék.

Ezzel szemben más tartományokban a reformok kevésbé érvényesültek. I. Leo 468-as rendelete, amely az alexandriai bíróságok ügyvédi kamaráját szervezte, nem tartalmazott jogi képzési előírást; e térségben az ügyvédi gyakorlat továbbra is a retorikai hagyományhoz kötődött.⁷⁶ Hasonló a helyzet Zeno 474-es decretumával, amely

72 C. Iust. 2, 7, 11, 2. *Iuris peritos etiam doctores eorum iubemus iuratos sub gestorum testificatione depromere, esse eum, qui posthac subrogari voluerit, peritia iuris instructum.*

73 C. Iust. 2, 7, 22, 44. *Nec de cetero quemquam, antequam per statuta tempora legum eruditioni noscatur inhaesisse, supra dicto consortio sociari.*

74 Frier, 2013, 5.

75 C. Th. 14, 9, 3, 1. *Habeat igitur auditorium specialiter nostrum in his primum, quos Romanae eloquentiae doctrina commendat, oratores quidem tres numero, decem vero grammaticos; in his etiam, qui facundia Graecitatis pollere noscuntur, quinque numero sint sofistae et grammatici aequae decem. Et quoniam non his artibus tantum adulescentiam gloriosam optamus institui, profundioris quoque scientiae adque doctrinae memoratis magistris sociamus auctores. Unum igitur adiungi ceteris volumus, qui philosophiae arcana rimetur, duo quoque, qui iuris ac legum formulas pandant, ita ut unicuique loca specialiter deputata adsignari faciat tua sublimitas, ne discipuli sibi invicem possint obstrepere vel magistri neve linguarum confusio permixta vel vocum aures quorundam aut mentes a studio litterarum avertat.*

76 C. Iust. 2, 7, 13 pr. *Petitionem virorum disertissimorum advocatorum Alexandrinae splendissimae civitatis, quam de fori sui matricula et fiscii patrono obtulerunt, merito admittentes hac sanctione decernimus quinquaginta statutos haberi eorumque nomina pro tempore matriculae conficiendae inscribi et eos advocacionis officium in iudicio tam viri spectabilis praefecti augustalis quam viri spectabilis ducis aegyptiaci limitis petentibus adhibere, ceteros vero ultra memoratum numerum constitutos apud alios iudices eiusdem alexandrinae civitatis perorare, filiis scilicet statutorum in loco deficientium supernumerariis anteponeendis: egredientem autem post biennium fiscii patronum contemplatione laborum exconsulari moderatoris provinciae dignitate decorari: licentia facultateque ei non deneganda, cum usus exegerit, tam pro se quam pro filiis parentibus et uxoribus nec non etiam personis ex transverso latere usque ad quartum gradum constitutis patrocinium suum adhibere.*

az *Illyricum praefectura* ügyvédjeire vonatkozott: a jogi tanulmányok követelménye itt sem szerepelt, bár a rendelet utalt korábbi, elveszett szabályozásokra.⁷⁷ A hiányosságok oka talán a *Codex* szerkesztésmódjában is keresendő: több rendelet ismétlődően vagy töredékesen maradt fenn, tehát nem állapítható meg, hogy a Leonidák reformjai az egész birodalomban, vagy csupán a keleti *praefectura*ban bírtak-e normatív erővel. Mindenesetre a fennmaradt szövegek tanúsága szerint a keleti bíróságok lettek a római ügyvédi professzionalizáció mintaterületei.⁷⁸

A reformok mögött nem csupán gyakorlati, hanem ideológiai cél is állt. A Leonidák tudatosan törekedtek arra, hogy az ügyvédeket a birodalom szellemi és morális védelmezőinek szerepébe helyezték. Leo egy 469-es rendelete az ügyvédeket a katonákkal állította párhuzamba: „nemcsak azok szolgálják birodalmunkat, akik kardot és pajzsot viselnek, hanem az ügyvédek is, akik ékesszólásuk erejével védik a bajba jutottak életét és reményét”.⁷⁹ Ez a hasonlat a *patronus* eszményét idézi fel: az ügyvéd immár nem egyszerű peres képviselő, hanem a közjó védelmezője.⁸⁰

Anastasius e gondolatot továbbfejlesztve kijelentette: „az ügyvédi hivatás dicséretes és az emberi élethez szükséges, s császári jutalmakkal kell megfizetni”⁸¹ – a császári retorika a hivatás társadalmi rangját emelte, és kifejezte a birodalmi hatalom új stratégiáját: az ügyvédek immár nemcsak a retorikai versengés, hanem az állami igazságszolgáltatás intézményes részei lettek. A Leonidák politikájának eredményeként a VI. század elejére kialakult egy magasan képzett, hivatásos ügyvédi elit, amely közvetlenül kapcsolódott a császári adminisztrációhoz és a jogi oktatáshoz: a Leonidák a római ügyvédből jogi szakembert formáltak. Ez az elit később meghatározó szerepet játszott Iustinianus kodifikációjában.⁸²

A kiváltságok, előjogok rendszere is e korszakban vált kiforrottá: az ügyvédek nemcsak anyagi kedvezményeket, hanem társadalmi rangot is kaptak, felmentést bizonyos közszolgálati kötelezettségek alól, részvételt városi tanácsokban, sőt, olykor a császári adminisztrációba való belépés lehetőségét. E folyamat egyik döntő állomása

77 C. Iust. 2, 7, 17 pr. *Iubemus advocacionem fori tui culminis in centum quinquaginta, sicut antea constitutum fuerat, advocatos concludi eundemque numerum, quotiens vel professionis fine vel morte vel quocumque casu fuerit imminutus, electione magnificae tuae sedis impleri, ita ut in praesenti quidem et hinc usque ad biennium ad plenitudinem supra definiti numeri subrogandi sine ulla cohortalis aut cuiuslibet deterioris condicionis quaestione succedant: salva videlicet adversus eos apparitionibus si qua competit actione, quam certum est, postquam fisci patronatus officio impleto exierint, evanescere: post lapsum vero biennium foro tuae magnificae potestatis inseri postulantes non aliter, nisi sub gestorum confectioe minime eos cohortali conditioni subiacere patefactum fuerit, admittantur.*

78 Frier, 2013, 6.

79 C. Iust. 2, 7, 14. *Advocati, qui dirimunt ambigua fata causarum suaeque defensionis viribus in rebus saepe publicis ac privatis lapsa erigunt, fatigata reparant, non minus provident humano generi, quam si proeliis atque vulneribus patriam parentesque salvarent. nec enim solos nostro imperio militare credimus illos, qui gladiis clupeis et thoracibus nituntur, sed etiam advocatos: militant namque causarum patroni, qui gloriosae vocis confisi munimine laborantium spem vitam et posteros defendunt.*

80 Frier, 2013, 6.

81 C. Iust. 2, 7, 23 pr. *Laudabile vitaeque hominum necessarium advocacionis officium maxime principalibus praemiis remunerari oportet.*

82 Frier, 2013, 6.

volt Zeno 486 körül kelt rendelete, amely először azonosította az *advocatus* figuráját azzal a jogi képviselővel, aki teljes felhatalmazással, ügyfele nevében járhat el *mandatum* alapján.⁸³ Ez a rendelkezés tette meg a döntő lépést a modern értelemben vett ügyvéd, azaz a szerződéses megbízásból eljáró jogi szakember irányába.

A Leonidák által kialakított új ügyvédi státusz Iustinianus korában érte el csúcspontját: a VI. század első évtizedeiben az ügyvédek már önálló testületekbe, *advocationes*be szerveződtek,⁸⁴ amelyek jogi tanácsko生ó fórumként is működtek. A *Codex* több ilyen szervezetet is említ: *advocatio Caesariensis, Illyriciana, Palestina* – ezek mind területi kamarák, amelyek a magánjog kérdéseit vitatták meg, és vitás esetekben közvetlenül az uralkodóhoz fordulhattak, vagyis a római jogi élet aktív alakítóivá váltak, nem csupán végrehajtóivá. A társadalmi elismertség növekedése abban is megmutatkozott, hogy az ügyvédek immár a császári jogkodifikáció részesei lettek. Az V. századi *Codex Theodosianus* kodifikációs bizottsága még szinte kizárólag bírókból és hivatalnokokból állt.⁸⁵ Iustinianus már ügyvédekre bízta a *Corpus Iuris Civilis* összeállítását: a munkát Tribonianus vezette, aki korábban a keleti *praefectus praetorio* bíróságán praktizáló *advocatus* volt, mielőtt 528-ban bírói rangra emelték, a *Digesta* összeállítását⁸⁶ felügyelő tizenhat tagú bizottságban tizenegy gyakorló ügyvéd dolgozott.⁸⁷

III. Következtetések

A római jogászai és ügyvédi hivatás fejlődése a köztársasági Rómától a késő antikvitásig jól tükrözi azt a társadalmi és kulturális átalakulást, amelynek során a jog művelése a vallási funkcióból fokozatosan világi, szakmai és végül államilag szabályozott tevékenységgé vált. A római *advocatus* története egyben a *patronus–cliens* viszony átalakulásának története: a kölcsönös erkölcsi és társadalmi kötelezettségeken alapuló személyes kapcsolatból az érett császárkorra önálló, hivatásos jogászai rend (*ordo advocatorum*) formálódott, amely az állami jogszolgáltatás nélkülözhetetlen elemévé vált.

A *patronus–cliens* kapcsolat keretében, amely eredetileg a *fides* és a *virtus* elvén alapuló társadalmi kötelék volt, a *patronus* a *cliens* védelmezője, szószólója volt; a viszonyban nem a gazdasági, hanem az erkölcsi vetület dominált, a *patronus* retorikai képességei és társadalmi súlya kvalifikálták a bíróság előtti fellépésre. A *patronus* feladatköre a késői köztársaság korára fokozatosan szélesedett: már nem csupán a saját *cliens*ét, hanem bárkit védhetett, s így a *patronus* és *advocatus* alakja egybeolvadt. A perbeli szereplés a társadalmi befolyás növelésének eszközévé vált, a *gratia* és *amicitia* hálózata pedig a római közélet meghatározó mechanizmusát alkotta, így az ügyvédi

83 C. Iust. 2, 12, 27=B. 8, 2, 100.

84 C. Iust. 2, 3, 30; 6, 58, 12.

85 C. Th 1, 1, 5; 1, 1, 6, 2.

86 C. Iust. 1, 17, 2, 9.

87 Frier, 2013, 7.

fellépés nemcsak jogi, hanem politikai aktus is volt: a *vir bonus dicendi peritus* szónokként közéleti pályáját is építette.

A köztársasági jogrendben az ügyvédi tevékenység még nem minősült hivatásnak, s így formális díjazása tilos volt. A *Lex Cincia de donis et muneribus* (Kr. e. 204) megtiltotta ugyan az ajándék vagy pénz elfogadását e segítségért, de a szabály *lex imperfecta*ként hatástalan maradt. A *Senatusconsultum Claudianum* (Kr. u. 47) már tízezer *sestertius* díjazást tett lehetővé, és ezzel a korábbi erkölcsi kötelezettség anyagi jogi dimenziót nyert.

A császárkorban az ügyvédi hivatás fokozatosan állami szabályozás alá került. I. Constantinus 319-es reformja megszüntette a korábbi korlátozásokat, de Iulianus 363-ban már harmincfős létszámkorlátot vezetett be a *praefectus urbi* bíróságán. A IV. század második felétől az *ordo advocatorum* már hierarchikus, részben zárt testületként működött. Valentinianus és Valens 368-as rendelete az *advocatus* tevékenységének erkölcsi kereteit is megszabta: a védő ne pénzért, hanem hírnevének növeléséért vállaljon ügyet, ellenkező esetben a „legalacsonyabb rendűek közé” sorolták. A IV–V. század fordulóján az ügyvédi kar (*consortium advocatorum, advocaciones*) hivatalos testületté vált. A bejutás szigorú feltételekhez kötődött: a jelölteknek megfelelő származással, erkölcsi feddhetetlenséggel és tanulmányi háttérrel kellett rendelkezniük. A szakma presztízse megnőtt, az ügyvédek a császári elit részévé váltak.

A Leonida-dinasztia (457–518) reformjai jelentették az ügyvédi hivatás intézményesülésének döntő szakaszát. I. Leo 460-as, valamint I. Anastasius 505-ös és 517-es rendeletei a *praefectura praetorio Orientis* bíróságaira vonatkozóan kötelezővé tették az előírt idejű jogi képzést és a tanári ajánlás alapján történő felvételt. Ezzel a római jog történetében először vált a jogi képzettség formális jogi feltétellé a praxis számára. Az *ordo advocatorum* kamarai szervezetet kapott (*collegium, consortium, ordo togatorum*), amely kizárólagos joggal rendelkezett az adott fórum előtti képviselőre. A Leonidák nemcsak a szakmai színvonalat kívánták emelni, hanem ideológiai programot is hirdettek: az ügyvéd a birodalom szellemi és morális védelmezője, úgyszólván *patronus publicus* lett, aki „*ékesszólásával védi a bajba jutottak életét és reményét*”.

Az V. század közepére a hivatásrend keretei tovább szilárdultak: az ügyvédek társadalmi és anyagi kiváltságokat élveztek, mentesültek bizonyos közterhek alól, részt vehettek a városi tanácsokban, s gyakran a császári adminisztrációba kerültek. A iustinianusi törvénytől kodifikációjában már nemcsak bírók és hivatalnokok, hanem hivatásos *advocatusok* is részt vettek: a *Digesta kodifikációs* bizottságában tizenegy gyakorló ügyvéd dolgozott Tribonianus vezetésével.

Irodalomjegyzék

- Bablit, L. (2007) *Actors and Audience in the Roman Courtroom*. New York: Routledge.
- Brundage, J. A. (2002) 'Vultures, Whores and Hypocrites', *Roman Legal Tradition*, 56/1, 56–103.
- Bürge, A. (1975) *Die Juristenkomik in Ciceros Rede Pro Murena*. Zürich: Juris.
- Carlà-Uhink, F. (2024) 'He had thoughtlessly accepted certain gifts': Corruption and Normative Behaviour for Roman Magistrates', *Cultural History*, 13/1, 52–70.

- Chroust, A. H. (1955) 'Legal Education in Ancient Rome', *Journal of Legal Education*, 1955/4, 509–529.
- Crook, J. (1995) *Legal Advocacy in the Roman World*. London: Duckworth.
- Curchin, L. A. (1983) 'The Lex Cincia and Lawyers' Fees under the Republic', *Echos du monde classique*, 27/1, 38–45.
- Frier, B. W. (2013) 'The Professionalization of Advocacy in the Late Roman Empire', *The Association of Ancient Historians*.
- Harries, J. (2006) *Cicero and the Jurists. From Citizens' Law to the Lawful State*. London: Duckworth.
- Jonaitis, M. és Zaleniene, I. (2009) 'The Concept of Bar and Fundamental Principles of an Advocate's Activity in Roman Law', *Mykolo Romerio universitetas*, 117/3, 299–312.
- Kaser, M. és Hackl, K. (1996) *Das Römische Zivilprozessrecht*. München: Beck.
- Mommsen, T. (1887–1888) *Römisches Staatsrecht, III*. Leipzig: Hirzel.
- Neuhauser, W. (1958) *Patronus und Orator. Eine Geschichte der Begriffe von ihren Anfängen bis in die augusteische Zeit*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner.
- Nótári, T. (2006) *Jog, vallás, retorika*. Szeged: Lectum.
- Nótári, T. (2010) 'On Quintus Tullius Cicero' Commentariolum petitionis', *Acta Juridica Hungarica*, 51/1, 35–53.
- Nótári, T. (2021) *Marcus Tullius Cicero összes beszédei*. Szeged: Lectum.
- Powell, J. és Paterson, J. (2004) 'Introduction', in Powell, J. és Paterson, J. (szerk.) *Cicero the Advocate*. Oxford: Oxford University Press.
- Schulz, F. (1934) *Prinzipien des römischen Rechts*. Berlin: Duncker & Humbolt.
- van den Bergh, R. (2009) 'The Patronus as Representative in Civil Proceedings and his Contribution Towards the Attainment of Justice in Rome', *Fundamina*, 15/3, 159–173.